

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLY VA O‘RTA MAXSUS TA‘LIM VAZIRLIGI
NIZOMIY NOMIDAGI
TOSHKENT DAVLAT PEDAGOGIKA UNIVERSITETI**

**MAXSUS
PSIXOLOGIYA**

Kasb-hunar kollejlari uchun o‘quv qo‘llanma

2-nashr

**«NOSHIR»
Toshkent – 2016**

UDK: 159.9(072)
KBK 88.4

M 32 **Maxsus psixologiya/** L.Muminova (va boshqalar); O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta maxsus ta’lim vazirligi, Nizomiy nomidagi Toshkent Davlat pedagogika un-ti. – Toshkent: Noshir, 2012, 2016. – 88 b.

1. Muminova, L.

UDK: 159.9(072)
KBK 88.4

M u a l l i f l a r j a m o a s i:
Lola Mo‘minova, Shohida Amirsaidova,
Zulxumor Djalolova, Muborak Hamidova

T a q r i z c h i l a r:
D. A. Nurkeldiev p. f. n. dots.
D. Nazarova p. f. n.

O‘quv qo‘llanmada rivojlanishida nuqsoni bor bolalarning bilish jarayonlari, ruhiy rivojlanishdagi o‘ziga xos xususiyatlarining ilmiy-nazariy asoslari ochib berilgan.

Qo‘llanma pedagogika kollejlari o‘quvchilariga mo‘ljallangan.

Maxsus maktabgacha tarbiya muassasalari va maktab-internat logopedlari, defektologlari, psixologlari ham foydalanishlari mumkin.

ISBN 978-9943-4083-2-6

© «NOSHIR» nashriyoti, 2012, 2016.

KIRISH

O‘zbekiston Respublikasining «Ta’lim to‘g‘risida»gi Qonuni hamda «Kadrlar tayyorlash Milliy Dasturi» ta’lim-tarbiya, shu jumladan maxsus ta’lim-tarbiya oldiga bir qator vazifalarni qo‘ydi. Milliy istiqlol g‘oyalari va tamoyillariga asoslangan holda jamiyatimizning mustaqillik yillarida orttirilgan taraqqiyot tajribasi tahlil qilinganida, ijtimoiy hayotning muhim tarkibiy qismi sifatida barcha sohalarida ta’lim-tarbiya va uning mazmuni tubdan o‘zgardi. O‘zgarishlarning genezisi ta’lim sohasida davlat siyosatining huquqiy va metodologik asoslarini yaratib berishdan boshlanadi.

Bulardan eng muhimlari – ta’limning yangi tizimiga qo‘yilgan hozirgi davr talablaridan kelib chiqqan holda maxsus pedagogika fanini yanada taraqqiy ettirish, rivojlanishida nuqsoni bo‘lgan bolalarni jamiyatning faol a‘zolariga aylantirish hamda maxsus ta’lim sohasida yetuk mutaxassislar tayyorlashdan iborat.

Rivojlanishida nuqsonga ega bo‘lgan bolalar psixik rivojlanishining o‘ziga xos xususiyatlari turlicha kechadi va psixokorreksion ishlarni olib borish davomida har bir kamchilik o‘zigagina xos bo‘lgan yondashishni talab etadi. Shuning uchun nuhsonga ega bo‘lgan bolalarga xos psixik jarayonlarni va xususiyatlarni o‘rganish maxsus psixologiya obyekti bo‘ladi. Qo‘llanma mualliflari eshitishida, ko‘rishida, intellektida va nutqida kamchiliklari bor bo‘lgan bolalarning holatini, ta’rifini keltirib, buzilishdagi tipik psixik holatlarining patogenezlarni tahlil etadilar, maktabgacha yoshdagi nuqsonga ega bo‘lgan bolalar bilan olib boriladigan kompleks korreksion-psixologik tuzatish ishlarining metodlarini yoritib beradilar.

Ushbu qo‘llanmada o‘quvchilar nazariy bilimlarini amaliyotida qo‘llash ko‘nikmalarini egallash zarurati, har bir nutq kamchiligida bolaning hissiy-irodaviy doirasida, psixik jarayonida o‘ziga xos, alohida xususiyatlarga ega ekanligi o‘rganiladi. O‘quvchilar o‘qish

jarayonida maxsus psixologik bilimlar tizimini, kamchiligi bor bolalarning psixologik rivojlanishining qonuniyatlarini, ularning shaxsini shakllantirishning omillarini o'zlashtirib olishlari, ularni hisobga olgan qolda o'rganishlari va faol psixokorreksion (tuzatish) ishlarini olib borishlari zarur.

1-BO'LIM. MAXSUS PSIXOLOGIYANING UMUMIY MASALALARI ASOSLARI

1. 1. Maxsus psixologiya fanining predmeti, maqsadi, vazifalari

Turli nuqsonga ega bo'lgan bolalarning psixik rivojlanish xususiyatlarini o'rganish;

Rivojlanishida nuqsoni bo'lgan bolalarning o'rganish, aniqlash, bilish faoliyatidagi kamchiliklarni korrektsiyalash, bartaraf etish;

Rivojlanishida nuqsoni bo'lgan bolalarni tuzatishning differentsial-diagnostik metodlarini ishlab chiqish;

Rivojlanishida nuqsoni bo'lgan bolalarning hissiy-irodaviy sohasi va shaxslararo munosabatlardagi kamchiliklarni bartaraf etish metodlarini ishlab chiqish;

Nutq nuqsoniga ega shaxslarning bilish faoliyatidagi va hissiy-irodaviy sohasidagi kamchiliklarining oldini olish uchun mo'ljallangan tadbirlarni ishlab chiqish.

Nuqsonli bolaning psixik rivojlanishidagi umumiy va spetsifik qonuniyatlarini normal rivojlanayotgan bolalarniki bilan solishtirish.

Rivojlanishida nuqsoni bo'lgan bolalar psixologiyasi yoki maxsus psixologiya – psixologiya ilmidagi shunday tarmoqki, unda normal psixologik rivojlanishdan orqada qolgan, nerv sistemasida tugma yoki orttirilgan nuqsonlari mavjud bo'lgan bolalar bilan bog'liq o'zgarishlar o'rganiladi. Shunday o'rganish asosida, turli darajadagi nuqsonlarni ya'ni defektlarni kompensatsiya qilish usullarini va yo'llarini aniqlash mumkin. Uning asosida o'qitish uslublari, insonlarni tarbiyalash, ya'ni psixik jihatdan orqada qolgan insonlarga yordam ko'rsatish mumkin. Maxsus psixologiya bir nechta turlarga bo'linadi:

1. Ko'zi ojizlar psixologiyasi (tiflopsixologiya)

2. Kar-soqovlar psixologiyasi (surdopsixologiya)
3. Aqli zaiflar psixologiyasi (oligofrenopsixologiya)
4. Nutqi buzilgan bolalar psixologiyasi.
5. Psixik jihatdan orqada qolgan bolalar va rivojlanishida turli o'zgarishlar bor bo'lgan bolalar psixologiyasi.

1. 2. Maxsus psixologiya haqida tushuncha va uning muammolari

Maxsus psixologiya – maxsus pedagogikadagi markaziy savollardan biri vazifasini bajarish muammosidir. Maxsus tashkil qilingan o'qitish vazifalardan biri – nuqsonli bolalarni tarbiyalashdagi aniq uslublarni tanlash va topish. Maxsus o'qitish tarbiyalash o'rindoshlik yo'nalishidir. Psixik funktsiyalarning o'rnini bosish – bu yetarli rivojlanmagan va izdan chiqqan psixik funktsiyalarni saqlangan yoki qisman buzilgan funktsiyalarni qayta ishlov berish natijasida erishiladi. Psixik funktsiyalarning o'rnini bosishda yangi strukturalarni jalb qilish mumkin. O'rnini bosuvchi funktsiyalarning ikki tupini ajratish mumkin:

1. Sistema ichidagi o'rnini bosish, saqlanib qolgan nerv elementlarini jalb qilish orqali. Masalan, eshitish qobiliyati yo'qolganda eshitish qobiliyatining oxirgi imkoniyatlaridan foydalanish.

2. Sistemalararo o'rnini bosish, ya'ni kompensatsiya – funksional jarayonlarni qayta ko'rib chiqish va boshqa strukturalardan yangi elementlarni kiritish. Masalan, ko'rish analizatorining o'rnini bosish uchun, ko'zi ojiz tug'ulgan bolalarda sezgi tuyg'usini rivojlantirish insondagi oliy darajadagi kompensatsiya formalari, shaxsni to'liq rivojlanishni ta'minlaydi.

Kompensatsiya teoriyasi – uzoq rivojlanish yo'lini bosib o'tgan, maxsus o'qitish tarixi bilan bog'lik bo'lgan uzoq yillar davomida psixik rivojlanishning asosiy printsiplaridan biri. O'zida bor qobiliyatni rivojlantirish hisoblangan va kompensatsiya jarayonida yordamchi turtki sifatida bo'lgan, bunda inson psixikasiga so'z ta'siri kuchli bo'lgan. Kompensatsiya muammosini o'rganishda

asosiy teoriyalardan biri avstryalik psixolog va psixiatr A. Adlarning yangi qarashlari e'tiborga loyiq. U shaxsning psixologik hayotidagi va maxsus ichki yakkilik va psixik rivojlanishidagi sotsial ahamiyatga e'tibor qaratgan. Adlarning fikricha, insonning shaxs sifatida rivojlanishi bolaning ilk 5 yoshidayoq namoyon bo'la boshlaydi. Xulqning ilk asoslari paydo bo'lgan vaqtida bu narsa bolaning fikrlashini belgilaydi. Keyingi rivojlanish jarayonida, Adler fikricha, insonning biologik jihatdan moslashishi qiyin bo'lgan. Undagi 2 yaxlitlik va foydalilik his-tuyg'usi ilgaridan paydo bo'ladi, shuning uchun boladagi sensor yoki jismoniy defekt ya'ni nuqson kuchliroq namoyon bo'lib qoladi. Inson o'zidagi nuqsonni doimo sezib turishi undagi psixikaning rivojlanishiga doim stimuly (turtki) bo'lib turgan.

Moslasha olmaslik kam foyda berishni sezish faqat ziyon emas, balki foydali hamdir, ya'ni bu – kuch manbai hisoblanadi, va kompensatsiyaning yuqori cho'qqisiga erishishga yordam beradi. Nuqsonlar tufayli kam foydali bo'lishini sezib turish jarayonida, inson o'zining ijodiy imkoniyatlarini analiz qiladi. Kompensatsiyaning yuqori cho'qqisi, inson ilmiy faoliyatida oxirgi nuqta hisoblanadi. Ikkinchi tomondan, kompensatsiyadagi omadsizlik, kasallikka chalinish nevrozga olib keladi. Kompensatsiyaning yuqori cho'qqi ekanligi haqidagi g'oya shu bilan foydaliki, u insonga ijobiy ta'sir qiladi, bunda inson nuqsonni yengishga intiladi.

Vogotskiy o'zining ilmiy ishlarida, kompensatsiya muammolari borasidagi qarashlarni tahlil qilib, ularga tanqidiy yondashadi va kompensatsiya tushunchasini biologik va sotsial faktorlar sintezi sifatida asoslab berdi. Bu narsa maxsus psixologiyada hamma yo'nalishlarni rivojlantirishga va o'qitish jarayonlarini to'g'ri tashkil etishga yordam berdi. L. S. Vogotskiy psixik funktsiyalarning kompensatsiyasi teoriyasi borasida bir nechta jarayonlarga e'tiborni qaratdi:

1. Nuqsonli bolalarni turli xil sotsial ahamiyatga bo'lgan faoliyatga jalb qilish. Birorta sezgi organi o'z vazifasini bajara olmasa, boshqa organ bu ishni bajarishga harakat qiladi, garchi ilgari bajarilmagan bo'lsa ham kar odamda ko'rish qobiliyati, ko'zi ojiz insonda

esa sezgi qobiliyati kuchli rivojlanadi. Bolalar bilan ishlashning mohiyati shundan iboratki, «nuqsonli», masalan: sensor doirada qolgan organlarni rivojlantirish emas, bolalar tajribasining aktiv ijodiy shakllarini topishdir.

2. L. S. Vogotskiy nuqson strukturasi tushunchasini fanga kiritdi. Eshitish va ko'rishni birlamchi buzilishi, rivojlanishdagi ikkilamchi o'zgarishlar paydo bo'ladi. Ikkilamchi o'zgarishlar jarayonli murakkab xarakterga ega. Bolalarning psixik rivojlanishi o'zgaradi.

Nutq rivojlanishidagi nuqsonlar barcha anamal bolalarda aniqlanadi. Nutq bo'lmasligi – karlikda, aqli zaiflikda, serebral falajlikda kuzatiladi. Shu bilan nuqsonli bolalarning rivojlanishidagi tendentsiyalar, normal bolaning rivojlanishidagi tendentsiyalar qonuniyatlar bilan bir xil. Bu esa nuqsonli bolaning rivojlanishi va o'qitishda optimistik yondashishni talab etadi. Maxsus pedagogik ta'sir etish tufayli ma'lum natijaga erishish mumkin. Pedagogik ta'sir birinchi o'rinda, ikkilamchi nuqsonni oldini olishga qaratiladi. Psixik rivojlanishni o'zaro xos strukturasi. Kar bolada shunday bo'lishi mumkin. masalan: birlamchi nuqson eshitish qobiliyatining buzilishi, ikkilamchi o'zgarish – nutq buzilishi, uchinchi darajali o'zgarish – barcha bilish jarayonlarining o'ziga xosligi.

Nuqsonni bartaraf etish uchun tibbiyot yordami zarur.

Pedagogik ta'sir qilish usuli bilan ham ta'sir qilish mumkin. Ikkilamchi o'zgarish birlamchi nuqson bilan nuqson qanchalik mustahkam bog'langan bo'lsa, uning bartaraf etishligi va korrektsiya jarayoni qiyin kechadi. Bolani so'z boyligi og'zaki muloqat hisobiga emas, balki yozish, o'qish hisobiga ham ko'payadi.

Maxsus tarbiya zarurat inkor qilinmagan, turli xil nuqsonli bolalarni o'qitish maxsus pedagogik texnologiyalarni talab qiladi. Bunda maxsus uslub (metod)lar zarur bo'ladi. Masalan: kar-soqovlarda eshitish qobiliyatining buzilishida artikulyatsion usul bilan o'qitish zaruriyati paydo bo'ladi. Mana shu jarayon surdopedagogikaning dolzarb muammolaridan biri bo'lib kelmoqda. Bunday bolalarning turmush tarzini yoshligidan shunday tashkil etish kerakki, nutq zarurligi sezilib tursin va unga qiziqish oshsin, ya'ni, odamlar aro

so'zlashish zaruriyati paydo qilinsa, nutq ham paydo bo'ladi.

Insonlardagi turli nuqsonlarni kompensatsiya qilishda, L. S. Vogotskiy fikricha, ularni aktiv mehnat faoliyatiga jalb qilishga undab, oliy darajadagi hamkorlikni paydo qilishga yordam beradi. L. S. Vogotskiy kompensatsiyaning jismoniy imkoniyatlariga juda yuqori baho beradi. Masalan: sensor buzilishlar (ko'zi ojizlar, soqovlar)ga ularning mehnat faoliyatini turli jabhalarda davom ettirish mumkin deb bilgan. Mehnatga to'g'ri yondashgan holda, ularni mehnat faoliyatiga jalb qilib, hayotga moslashishlari ko'mak beradi.

Vogotskiy o'z ilmiy va amaliy faoliyatida shunday iboraga amal qilgan. «Ya'ni ko'zi ojiz va kar bo'lgan insonni butunlay nuqsonli deb qo'ymaydi. Shaxsning taqdiri nuqson emas, balki uning sotsial-psixologik faoliyati ahamiyatga ega. Agar nuqson ongli holda qabul qilinsa, individni kompensator imkoniyatlari to'liq ochiladi. Bunda kompensatsiya darajasi nuqsonni xarakteri va organizmning ichki imkoniyatlari bilan bog'liq bo'lsa, bir tomondan tashqi sotsial sharoitga bog'liq». Shunday qilib, kompensatsiya jarayonida faqat psixik funksiyalar emas, balki biologik va sotsial faktorlar ham ahamiyatga ega. Vogotskiy fikrlari, Lebedinskiy ajratgan parametrlar asosiga kiritilgan. Bu parametrlar psixik rivojlanishidagi buzilish tiplarini aniqlaydi. Birinchi parametr buzilishi funksional joylashishi bilan bog'liq va uning holatini belgilaydi. Umumiy nuqson – regulyatsiya qilish bilan bog'liq sistemaning buzilishi, yoki qisman nuqson, ayrim funksiyalarning yetishmasligi bilan bog'liq.

Ikinchi parametr – shikastlanishlar vaqtida psixik rivojlanishning buzilishi xarakterini belgilaydi. Shikastlanish qancha vaqtli bo'lgan bo'lsa, psixik jihatdan rivojlanmaslik ehtimoli shuncha ko'p bo'ladi. Agar shikastlanishi kech paydo bo'ladigan bo'lsa, yana ham og'irroq kechadi, ya'ni psixik funksiyalarning strukturasi yemiriladi. Psixik rivojlanish davrida har bir funktsiya senzitiv davrdan o'tadi. Bu davrda intensiv rivojlanishdan tashqari, tashqi ta'sirlarni sezuvchanlik ham yuqori bo'ladi. Psixik funksiyalarning tashqi ta'sirotlarni sezuvchanligi regress, ya'ni rivojlan-